

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN İBNÜ'L-ARABÎ VE VAHDET-İ VÜCUD SAVUNMASI

Halil İbrahim ŞİMŞEK *

Özet

İsmail Fenni Ertuğrul'un İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücut Savunması

Osmanlı'nın son yüzyılına ve Türkiye'nin yaklaşık ilk 25 yılına şahitlik eden İsmail Fenni Ertuğrul, İbnü'l-Arabî ve vahdet-i vücud hakkında yapılan eleştirilere cevap mahiyetinde *Vahdet-i Vücut ve İbn-i Arabî* adlı bir kitap yazmıştır. 1928'de basılan bu kitapta vahdet-i vücuda ve onu savunan İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirileri kendine has bir metotla ele alıp çeşitli kaynaklardan da yararlanarak cevaplamış ve açıklamıştır. İsmail Fenni eserinde vahdet-i vücudun ne olduğunu ortaya koyarak onun birer felsefî fikir olan panteizm ve monizmle alakasını açıklamıştır. Yine o, Ahmed Sirhindî tarafından geliştirilen vahdet-i şühud anlayışıyla vahdet-i vücud arasındaki farklılıkları belirtir. Bazı İslam âlimleri tarafından İbn Arabî'nin varlık anlayışına yönelik itirazları tek tek cevaplamaya çalışmıştır. Yukarıda sıralananlar içerik bu çalışmada özetlenmiş ve yer yer diğer eserlerle karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Vahdet-i vücud, vahdet-i şühud, panteizm, İbn Arabî, İsmail Fenni Ertuğrul, varlık.

Abstract

Ismail Fenni Ertuğrul's Defence of Ibn al-Arabi and Wahdat-i Wujud

Ismail Fenni Ertuğrul who witnessed to the last priod of Ottoman and the first 25 years of Turkey has written a book in the character that gives answer to critiques made on Ibn al-Arabi and wahdat-i wujud. In this book publicated in 1928 he typically dealt with critiques concerning wahdat-i wujud and Ibn al-Arabi who defends it and answered to those by benefitting from different soruces. In this work putting forth what wahdat-i wujud is, Ismail Fenni explained its relation to pantheizm and monizm which are philosophical thoughts. He, again, points out the differences between wahdat-i wujud and wahdat-i shuhud developed by Ahmad Sirhindi. He tried to answer to the objections directed towards existence view of Ibn al-Arabi by some Islamic scholars. The list above are summerized in this study and in patches made comparisons with othe works.

Key words: wahdat-i wujud, wahdat-i shuhud, pantheizm, Ibn al-Arabi, İsmail Fenni Ertuğrul, existence.

1. Giriş

İslam düşünce tarihinde bazı tasavvufî meseleler ve onları savunan sûfiler hakkında pek çok tartışma yapılmıştır. Sufileri tartışmalarına konu edinenler onların düşünce ve hayat tarzlarına itiraz ederek kendilerince doğru olduğunu iddia ettikleri görüşleri öne çıkarmışlardır. Bahsi geçen tartışmaların odağında

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı

yer alan simalardan biri 13. Yüzyılın bilge sufisi Muhyiddin İbnü'l-Arabî¹ (560-638/1165-1240) ve onunla özdeşleştirilen vahdet-i vücud/varlığın birliği anlayışıdır.

İbnü'l-Arabî Osmanlı toplumunun düşünce ikliminde ve dinî kültürünün şekillenmesinde önemli yeri olan bir düşünürdür. Bir yandan onun eserleri Osmanlı ilim adamlarının bazıları tarafından çeşitli eleştirilirken diğer yandan pek çok Osmanlı sufi müellifi hem İbnü'l-Arabî'nin eserlerini şerh etmiş hem de onun savunduğu düşüncelerinin sistematik hale getirilmiş şekli olan vahdet-i vücud anlayışını etkin bir şekilde savunmuşlardır. Osmanlı döneminde medrese âlimleri veya ulema ile sufiler arasında cereyan eden tartışmaların önemli bir kısmı İbnü'l-Arabî ve onun eserlerinde geçen bazı meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda sufiler, ulemanın tartışmalarına konu olan ifadeleri ve meseleleri açıklamak üzere hem şerh hem de telif olarak sayısı azımsanmayacak kadar eser yazmışlardır.

İşte yukarıda açıklanan tarzda yazılan eserlerden biri de Osmanlı'nın son döneminde yetişen ve Türkiye'nin kuruluş yıllarına şahitlik eden İsmail Fenni'nin² (1855-1946) *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*³ adlı kitabıdır. 1928'de basılan bu eserinde İ. Fenni, İbn Arabî ve vahdet-i vücud hakkında süregelen tartışmaları değerlendirerek eleştiri konusu olan hususları açıklayan bir savunma yapmıştır. Onun bu eserindeki savunma metodu aynı dönemde İbn Arabî ve vahdet-i vücudun lehinde yazılan diğer metinlerden bazı farklılıklar arz etmektedir. Örneğin söz konusu bağlamda yazılan eserlerden biri olan Ferid Kam'ın⁴

- 1 Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin hayatı hakkında bk. M. Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücut ve Merâtibu'l-Vücut*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, ss. 5-60; M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 493-516.
- 2 İsmail Fenni (Ertuğrul), Bulgaristan'ın Tırnova kasabası doğumludur. Devletin çeşitli birimlerinde muhasebe uzmanı olarak çalıştı. İngilizce, Fransızca ve Arapça dillerini bilen İ. Fenni, 1911'de memuriyetten emekli olduktan sonra eser yazmakla meşgul oldu. Müzik alanında meşhur üstatlardan dersler aldı. 200'ün üzerinde güfte ve beste hazırladı. 1946'da İstanbul'da vefat etti. Materyalizm karşıtı ve vahdet-i vücud taraftarı olarak tanındı. *Lugatçe-i Felsefe, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli, Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî* gibi telif ve tercüme olmak üzere 10 civarında eseri mevcuttur. Hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 98-100; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 2.bs., Risale Yay., İstanbul 1989, c. 2, ss. 139-140.
- 3 İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin-i Arabî*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928. Bu eserin günümüz Türkçesi'ne aktarılmış baskısı için bk. İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, haz.: Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul 1991. İsmail Fenni'nin eserine atfı-larda dipnotlardaki sayfa numaralarının / işaretinden önceki rakam eserin Osmanlıca aslına, sonrasındaki rakam ise Mustafa Kara'nın hazırladığı sadeleştirme metne aittir.
- 4 Ferid Kam'ın hayatı için bk. Süleyman Hayri Bolay, *Ferid Kam*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988; Süleyman Hayri Bolay, "Kam, Ömer Ferid", *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, ss.

(1864-1944) *Vahdet-i Vücut*⁵ adlı çalışmasında vahdet-i vücut ile panteizmi özdeşleştirenlerin düştükleri hatayı açıklamak üzere her iki görüş hakkında bilgiler verilmektedir. İ.Fenni hem vahdet-i vücut ve onunla ilgili bazı kavramları açıklar hem de bu anlayışa karşı çıkan bazı müslüman âlimlerin tezlerini çürütmeye çalışır. Hulasa F.Kam'ın eseri yazılış amacında da belirtildiği gibi⁶ daha çok felsefî bir inceleme ve dışa dönük bir savunma görünümündeyken İ.Fenni'un çalışmasındaki açıklamaları ise hem içe hem de dışa dönük bir savunma mahiyetindedir. Diğer bir savunma eseri de Mehmed Ali Aynî'nin⁷ (1869-1945) *Şeyhi Ekberi Niçin Severim?*⁸ Adlı çalışmasıdır. Bu eserde yazar İbnü'l-Arabî'ye muhabbetinden dolayı onun hayatı ve bazı görüşlerinden övgüyle bahsetmiştir. Eserin ilk kısmında İbnü'l-Arabî'nin hayatı, takip eden bölümlerde ise onun harf sembolizmi, yaratılış, ahlâk ve tevhîde dair görüşleri incelenmiştir. İçeriği dikkatle okunduğunda yazarın bu eserdeki metodu İbn Arabî'ye yönelik itirazları cevaplamak değil konuların anlaşılmasına ve açılımına yardımcı olmaktır. Nitekim Aynî, bu eserin Fransızca'ya çevirisini okuyan Louis Massignon (ö.1962) tarafından yapılan eleştiriler karşısında Veled Çelebi İzbudak (1867-1953) ve Şeyh Safvet'ten yardım talep etmek durumunda kalmıştır.⁹ Halbuki İ.Fenni adı geçen eserin bir bölümünde Massignon'un Aynî'ye

271-273; Ethem Cebecioğlu, "Ferid Kam", *Vahdet-i Vücut*, haz.: Ethem Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1994, ss. 7-9; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. 2, ss. 11-12.

- 5 Ferid Kam, *Vahdet-i Vücut*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1912. (Günümüz Türkçesine aktarılmış şekli için bk. *Vahdet-i Vücut*, haz.: Ethem Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1994, 150 s. ve *Vahet-i Vücut ve Panteizm*, haz.: Mustafa Kara, [İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi içinde], İnsan Yay., İstanbul 1992, ss. 7-157.
- 6 Ferid Kam eserini yazma sebebinin bir Rusya'da yayın işleriyle uğraşan bir zatın gönderdiği mektuptaki ifadeleri olduğunu belirtmektedir. Mektupta Ferid Kam'dan suflerinin vahdet-i vücut anlayışı ile filozofların panteizm görüşü arasındaki farkların açıklanması istenmektedir. F. Kam kendisine gelen talebi, vahdet-i vücutu savunan ve bu anlayışı anlatmak için birçok eser yazarak ümmetin gönlünde yer edinen zâtlara böyle endişelerden dolayı şüpheyle bakılmasını ortadan kaldırmak amacıyla kabul etmiştir. Maksadının vahdet-i vücutçular ile panteistler arasındaki bazı fikirleri arasındaki şekli benzerliklerin mahiyetini ortaya koyarak tereddütleri gidermektir. Kam, *Vahdet-i Vücut*, s. 58-59.
- 7 Mehmed Ali Aynî'nin hayatı ve fikirleri hakkında bk. Abamüslim Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1997; İsmail Arar, "Aynî, Mehmet Ali", *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, ss. 273-275; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. 2, ss. 45-46.
- 8 Mehmed Ali Aynî, *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339-1341. Bu eser İsmail Kara tarafından "Şeyh-i Ekberi Niçin Severim", *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi*, İnsan Yay., İstanbul 1992, ss. 159-237'de günümüz Türkçe'siyle neşredilmiştir.
- 9 Mehmed Ali Aynî, Veled Çelebi ve Louis Massignon üçgeninde meydana gelen tartışmalar hakkında bk. Zülfişar Güngör, "Muhyiddin İbn Arabî Hakkında Louis Massignon'un Eleştirileri ve Veled Çelebi (İzbudak)'nin Cevapları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2003, yıl: 4, sayı: 11, ss. 377-406; Halil İbrahim Şimşek, "Türk Modernleşmesi Sürecin-

yönelttiği eleştirilere de cevap vermiştir. İleride açıklayacağımız üzere bu eleştiriler ve iddialara karşı çeşitli ilim dallarından pek çok kaynağa müracaatla savunusunu delillendirmiştir.¹⁰

İ.Fenni'un eserini içerdiği bölümler açısından şöyle özetleyebiliriz: Birinci bölümünde vahdet-i vücud ve onunla ilgili kavramların açıklanması, ikinci bölümde onun dayandırıldığı delilleri, üçüncü bölümde panteizmle vahdet-i vücud arasındaki farklılıkları, dördüncü bölümde bazı âlimlerin İbnü'l-Arabî-vahdet-i vücud ekseninde ortaya attıkları eleştirilerin cevapları, beşinci bölümde İbnü'l-Arabî'ye ait *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye'* de bugünkü ilmî anlayışlar açısından itiraz edilen hususların açıklanması ve altıncı bölümde ise İbnü'l-Arabî'nin hayat hikayesini ortaya koymaktadır. Biz de çalışmamızı İsmail Fenni Beyin bu bölüm sırasına göre şekillendirdik.

Adı geçen eserin giriş kısmında İ.Fenni bu çalışmasına ilişkin gayesini şu satırlarda özetlemektedir:

“Ulema-yı kiramımızdan bir zümrenin vahdet-i vücuda kail olanlara ve bil-hassa Muhyiddin Arabî hazretlerine (ö.638/1240) karşı bir hıss-i nefret ve husumetle mütehassis olduklarını gördüm ve bunun esbâbını anlamak için içlerinden bazılarıyla mübahasede bulundum. Bunların vahdet-i vücud meselesini layıkıyla tetkik etmediklerine ve bunu vücudiyye mezheb-i felsefîsinden ibaret bildiklerine yakîn hasıl ettim. Sadüddin Teftazânî'ye isnad olunan risale ile İbn Teymiyye ve Ali el-Kari gibi bazı meşâhir-i ulemanın bu babdaki itirazât ve beyanâtını dahi kemal-i dikkat ve hüsn-i niyyetle okudum. Bunları dahi kendilerinin şöhret-i ilmiyeleriyle gar-i mütenasib bir takım istidlâlâtı sathıye ve isnâdât-ı vahiyeden ibaret buldum. Netice-i tetkikâtımda hâsıl ettiğim fikre göre gerçi ulema-yı müşarûn ileyhimin ihtisasları olan ulumda behre-i küllileri nâkâbil-i inkâr ise de beynlerinde câri olan tabirât ve istilahât ve mebâdi müddet-i medîde tevaggul neticesi olarak zihinlerinde o derece derin bir intiba hâsıl etmiş ve kendilerine o kadar büyük bir vüsuk ve itimad vermiştir ki, bunlara muhalif görünen bir şeyde sıhhat ve isabet olabileceğini artık hatıra bile getirmemişlerdir... İşte maksad-ı âcizânem bu cihetteki noksanları göstererek mezheb-i mutasavvıfînin öyle onların iddia ettikleri gibi bir mezheb-i küfr ve ilhaddan ibaret olmayıp bi'l-aks kalpleri mehbî-i envâr-ı hakikat olan bir takım kibâr-ı evliyâullahın keşf-i sahihlerine müstenid ve edille-i kaviyye-i nakliyye ve akliyye ile müeyyed bir mezheb-i celil-i irfân olduğunu meydana koymak ve bununla beraber yine herkesi fikir ve itikadında serbest bırakıp ancak vahdet-i vücudu kabul eden ekâbir-i ümmet ve ihvân-ı dini küfür ve dalâlete nisbet fezihasından vikaye etmek ve bu vehile

de Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2006, c. 5, sayı: 9, ss. 26-28.

10 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücud ve İbn Arabî*, ss. 252-267/251-266.

uhuvvet-i diniyye üzerine icrâ-yı su-i tesirden hâli kalmayan bir vesile-i nifâk ve şikâku ortadan kaldırmaktır.”¹¹

2. Vahdet-i Vücut

Kitabın ilk bölümünde “Mutasavvıfîn-i Kirâmın Kabul Ettikleri Vahdet-i Vücutun Aslı ve Hakikatı” başlığı altında vahdet-i vücutun ne olduğu ve onunla ilgili bazı kavramlar üzerinde durulmuştur.¹² Kökleri Bayezid-i Bistamî (ö.261/874), Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909), Hakim-i Tirmizî (ö.320/932), Abdullah-ı Herevî (ö.481/1089) ve Gazalî (ö.505/1111) gibi İbnü'l-Arabî öncesi sufilere dayanan vahdet-i vücut anlayışı 13. Yüzyıl ve sonrasında tasavvufî tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Aslında İbnü'l-Arabî'nin kendisi eserlerinde vahdet-i vücut kavramını kullanmamıştır.¹³ Ancak o, bu kavramın içeriğini dolduran anlayışın ve görüşlerin sistematik savunucusu olmuştur.¹⁴ İ.Fenni vahdet-i vücut kavramının kelime anlamından hareketle onu varlığın/vücutun birliği şeklinde tanımlamaktadır. Bu görüşü benimseyen sufilerin anlayışına göre Hak'ın vücudu/varlığı birdir ve bizâtihi kaimdir. O'nun varlığı, vâcib/zorunlu, kadîm/öncesiz ve ezeli/sonsuz olup onda çoğalma/ta'addüd, bölünme/taksim, değişme/tebeddül ve parçalanma/tecezzi olmaz. O'nun belirlenmiş bir şekli ve sınırı yoktur. Buna bütün kayıtlardan münezzeh olan mutlak vücut/varlık veya vücut-i baht/saf varlık denir.¹⁵

Varlık/vücutun Allah'ın zâtı için sıfat olarak kabul edilmesi doğru değildir. Çünkü böyle bir şey kabul edildiğinde vücutun eklenti olması gerekir. Allah dışında sıfat ve isim dahi olsa hiçbir şey mutlak anlamda var olamaz. Allah'ın varlığı/vücudu yaratılmış değil, bizâtihi kâim/kendi kendine vardır.¹⁶ Kâinatın bütünü Allah'ın varlığı ile kâimdir. Bu sebeple O'nun isimlerinden biri Zât'ıyla kaim ve kendi dışındakileri kaim kılan anlamında Kayyûm'dur.¹⁷

11 *Aym eser*, ss. 3-4/7-8.

12 *Aym eser*, ss. 4 vd./9 vd.

13 Suad el-Hakim, *el-Mu'cemu's-süfi: el-Hikme fi hudûdi'l-kelime*, Daru Nedre, Beyrut 1981, s. 1154; Mustafa Tahralı, “Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alakalı Bazı Meseleler”, (Taksim yazısı), *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Dergah Yay., İstanbul 1987, c. 1, s. XLVIII; William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev.: Turan Koç, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 194; Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, s. 252; Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, s. 503.

14 Nihat Keklik, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî: el-Futûhât el-Mekkiyye*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, ss. 362-424; Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücûd ve Merâtibu'l-Vücûd*, s. 252.

15 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, ss. 4-5/9.

16 *Aym eser*, ss. 5-6/11-12.

17 *Aym eser*, s. 5/9-10.

O'nun vücut/varlık aynasında görünen itibarî şeyler fâni/yok olucu ve geçici suretlerdir. O'nun varlığı, hissedilen ve akılla kavranılan şeylerin kendisinde görüldüğü bir ayna gibidir. O'nun sıfatları ve fiilleri âlemde tezahür ve tecellî etmektedir. "Çoğalma/taaddüd" ve "çokluk/kesret" varlığın kendisinde değil belirmesindedir. Örneğin güneşin ışığı bir olmasına rağmen rengi değişik olan camlara yansıdığı zaman farklı görünür.¹⁸

"Gölgeler" in yansıdıkları şeyin vücudundan/varlığından başka veya bağımsız bir varlığı olmadığı gibi yaratılmışların varlıkları da Hak'ka ait olandan başka değildir. Görünen veya diğer bir şeyle tezahür eden şeylere "gölge varlıklar/vücut-i zıllı" denir.¹⁹ İsmail Fenni, gölge valık meselesini açıklarken İmam-ı Rabbanî Ahmed-i Sirhindî'ye²⁰ (ö.1034/1624) atıf yaparak onun bu hususta farklı düşündüğünü belirtir. Sirhindî'ye göre bu gölgeler dışta mevcuttur. Şeyler gölge varlık/vücut ile sıfatlanmıştır. Bir şeyin gölgesi onun aynısı olmadığı gibi Allah'ın gölgesi olan âlem de O'nun aynı değildir.²¹

Esasen İ.Fenni'un dikkat çektiği Sirhindî ile İbnü'l-Arabî arasındaki varlığa ilişkin görüş farklılığı onların vahdet-i vücudu hâl veya makâm olarak değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere "hâl" genellikle geçici ve vehbî durumları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. "Makâm" ise kişinin seyr-i sülükünde gerçekleştirdiği amellerin karşılığı olan ve kalıcı bir aşamadır.²² Sirhindî'ye göre vahdet-i vücud bir hâldir ve geçicidir. Bu hâle takılıp kalmayıp vahdet-i şühuda geçilir ve onun tecrübesinden sonra ise varlığa ilişkin ikiliğin fark edildiği abdiyyet makamına ulaşılır.²³ İbnü'l-Arabî'ye göre ise

18 Aynı eser, s. 5/10.

19 Aynı eser, s. 8/13.

20 İmam-ı Rabbanî Ahmed-i Sirhindî'nin hayatı ve görüşleri hakkında bk. Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2005; Hamid Algar, "İmam-ı Rabbanî", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, ss. 194-199.

21 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, ss. 8-9/13-14; İsmail Fenni'nin Sirhindî'ye atfettiği bu görüşü aslıyla karşılaştırmak için bk. Sirhindî, *Mektûbât*, c. 1, m.no: 13, 160.

22 Hâl ve makâm kavramlarının tanımı için bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991, ss. 203-204, 314-315.

23 Sirhindî, *Mektûbât*, c. 1, m.no: 30, 31. Vahdet-i vücud ile vahdet-i şühud anlayışlarının mukayesesi için bk. Burhan Ahmad Faruqi, *İmam-ı Rabbanî Mujaddid-i Alf-i Thani Shaikh Ahmad Sirhindî's Conception of Tawhid or The Mujaddid's Conception of Tawhid*, Sh. Muhammad Ashraf, 3.rep., Lahore 1979, ss. 57-94; Cavit Sunar, *İmam-ı Rabbanî-İbn Arabî: Vahdet-i Vücut-Vahdet-i Şühud Meselesi*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960, ss. 92-95; Tosun, *İmâm-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî*, ss. 94-96.

Sirhindî, sufilerin varlık hakkında ulaştıkları üç mertebeye göre görüş belirttiğini ifade eder: Bunlardan birincisi vahdet-i vücud anlayışını benimseyenlerin ulaştıkları mertebedir. Onlar bu aşamada varlığın bir olduğu kanaatindedirler. İkincisi vahdet-i şühudu savunanların bulunduğu merbedir. Onlar varlığı bir görmekle birlikte keyfiyetini bilmedikleri ikiliğin oldu-

vahdet-i vücudun tecrübe edildiği aşama kalıcı olup hakikatın ortaya çıktığı bir makâmıdır. İ.Fenni, Sirhindî'nin vahdet-i vücudu sülukun ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve seyr esnasında geçilen bir hâl olarak tanımlamasının belli tecrübeyle elde ettiğini söylediğini belirterek kendisinin bu tür bir mertebede olmadığını ifade eder.²⁴

İ.F. Ertuğrul, Sirhindî'yi vahdet-i vücud hakkında olumsuz düşünceye sevkeden şeyin sofistlerin şeylerin dıştaki varlıklarını inkâr etmeleri olduğunu iddia eder.²⁵ Dahası o, vahdet-i vücud anlayışının algılanışında da benzer bir sonucun ortaya çıkabilceğinden endişe duyar. Yaşadığı toplumdaki siyasî ve sosyal nedenlere dayalı dinî hareketlenmelerin müslüman halk üzerinde doğuracağı etki Sirhindî'yi bu yaklaşımında kendi zaviyesinden haklı kılabilir. Ancak İ.Fenni, Sirhindî'nin söz konusu endişesine şöyle cevap verir:

“Evvela eşya hayal ve serap gibidir. Çünkü her an tebeddül ve tegayyür etmekte ve bir anda mevcut görünen suretin yerine onu müteakip olan anda diğer bir suret kâim olmaktadır. Bizim o şeyin ayniyetine hükmetmemiz havassımızın bu tebeddül-i dâimiye fark ve temyizden aciz olmasından nâşidir. Bir kimsenin biri gençliğinde ve diğeri ihtiyarlığında alınmış olan iki fotoğrafı beynindeki farkın aralıkta geçen müddete taksimi mümkün olsa bundan her âna bir şey isabet edeceği tabii ve binaen aleyh kendisinin her an değişmiş olduğu bedîhidir. Yalnız ervâh-ı müdebbire tebeddül-i suverler tebeddül etmez. Çünkü onların aslı birdir...²⁶

Şu halde mükevvenât nazar-ı hissî ile bakıldıkta hakiki ve nazar-ı basiretle bakıldıkta yani nefsü'l-emrde vehm ve hayal yani adem-i aslileri üzre baki demek olur. Sofestaiyyûn “eşyanın hiçbir hakikati yoktur” dedikleri halde mutasavvıfın onların hakikatı olduğunu ve buda onlarda mütecellâ olan Cenab-ı Allah'ın vücudundan ibaret olduğunu beyan ediyorlar...”²⁷

Varlığın bazı küllî mertebeleri vardır. İ.Fenni varlık mertebelerinin sayısı hakkında konuya ilişkin görüş belirtenler arasında belli bir ittifak olmadığını ifade ederek kendisinin *Tuhfetü'l-mürsele* adlı esere atıf yaparak yedili tasnifi tercih etmiştir. Söz konusu mertebeler şöyle sıralanır:²⁸

ğunu söylerler. Üçüncüsü ise varlığın iki olduğunu benimseyenlerin makamıdır. Bu sonuncusuna abdiyyet mertebesi denir. Salikin bu mertebeye ulaşması gerekir. Dolayısıyla bu durumda vahdet-i vücud ve vahdet-i şühud anlayışlarının tecrübe edildiği mertebeler hâl olarak değerlendirilmiştir. Sirhindî, *Mektûbât*, c. 1, m.no: 160; Tosun, *İmâm-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî*, s. 99.

24 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, s. 9/18.

25 *Aynı eser*, s. 9/14

26 *Aynı eser*, ss. 9-10/14.

27 *Aynı eser*, ss. 10/14-15

28 *Aynı eser*, ss. 15-20/20-25.

1. Lâ ta'ayyün: "Zât-ı baht/sırf zât" denilen bu birinci mertebede vücud/varlık zât ve sıfat izafesinden münezzeh, her türlü kayıttan mukaddestir. Buna mertebe-i ahadiyyet de denir.
2. Ta'ayyün-i evvel: Allah'ın zâtına, sıfatına ve bütün mevcudâtını ayırdetmeksizin bilmesidir. Buna "mertebe-i vahdet" veya "hakikat-ı Muhammediyye" de denir.
3. Ta'ayyün-i sânî: Allah'ın zâtı, sıfatları ve bütün mevcudâtı ayırdederek bilmesidir.
4. Âlem-i ervâh: Kendi zâtlarına ve emsallerine zahir olan basit, soyut ve kevnî şeylerdir.
5. Âlem-i misâl: Parçalanma, ayrılma, yırtılma ve yarım bitişme kabul etmeyen latif, mürekkebe ve kevnî şeylerdir.
6. Âlem-i ecsâm: Parçalanma ve ayrılma kabul eden kesif, mürekkebe ve kevnî şeylerdir.
7. İnsan: İnsan yükselip yukarıda sıralanan mertebelerin kendisine yayılmasıyla zuhur ettiğinde "insân-ı kâmil" adını alır. Söz konusu bu yükselme ve yayılma en mükemmel bir şekilde Hz. Peygamber(s)'de tezahür etmiştir.

Sufilerin tevhîd anlayışlarına işaretle İ.Fenni onun üç mertebesi olduğunu belirtir:²⁹

1. Tevhîd-i ef'âl: Ârifin bütün fiilleri Allah'tan bilmesi ve görmesidir.
2. Tevhîd-i sıfât: Kuvve ve melekeler nispet edilen bütün sıfatları Allah'a atfetmektir.
3. Tevhîd-i zât: Vücut/varlıkta yalnız bir zât olduğunu bilmek ve görmektir. O, çeşitli mertebelerde tecelli eder.

3. Vahdet-i Vücutla Alakalı Bazı Kavramlar

Vahdet-i vücut anlayışının geliştirilmesine temel olan pek çok kavram vardır. İ.Fenni eserinde bunlardan bazılarını açıklama gereği hissetmiştir. Çünkü kavramsal yapıyı ortaya koymadan fikrî bütünlük sağlanamaz. Söz konusu kavramlardan biri ayân-ı sabitedir. Allah'ın isim ve sıfatlarının O'nun ilmindeki suretlerini ifade etmek için ayân-ı sâbite kavramı kullanıldığı gibi mümkünlerin ilahî ilimde sabit olan hakikatlarına da denir. Ayân-ı sâbite varlık/vücutla

29 *Aynı eser*, s. 32/38.

vasıflanmamış olup yokluk/ademiyetle sabittir.³⁰

Vahdet-i vücud anlayışla alakalı kavramlardan biri de akl-ı evveldir. Akl-ı evvel/ilk akıl, Allah'ın ilk yarattığı bir nur olup âlemin hakikatıdır. O, hakikatların bütünü ve sûretlerin hepsini toplu olarak kapsayan bir küllî âlemdir.³¹ Buna küllî rûh, kudsî rûh, zıll-ı evvel vs. isimler de verilmiştir.³²

Cem ve fark vahdet-i vücudçuların kullandığı kavramlar arasındadır. Cem, sufiler tarafından yaratılmışları görmeyip yalnız Allah'a bakmak veya diğer bir değişle bütün eşyada Allah'ın varlığını müşahede etmek anlamında kullanılır. Fark ise vücud aynasında görünen hâl ve suretleri dikkate almaya denir.³³ Bu iki kavram tam olarak bilinmeden vahdet-i vücudu anlamak zordur.

İsmail Fenni, Allah'a hakkıyla ulaşmak isteyenlerin öncelikle zâhir/dış ve bâtın/iç açısından Hz. Peygamber(s)'e uymaları gerektiğini belirtir. Bunu yerine getiren müminlerin aynı zamanda vahdet-i vücud murakabesine devam etmeleri gerektiğini ifade eder. Kişi her halinde ve davranışında gerek kendinin gerekse diğer şeylerin Allah'ın varlığıyla kaim ve bütün bunların O'nun ilahî kemallerinin aynası olduğunu bilip kalbini onlara bağlamaktan muhafaza etmelidir.³⁴ Yukarıda sıralananların yanı sıra kurb-i ferâiz ve kurb-i nefâvil,³⁵ idrâk-i aklî³⁶ gibi kavramları da açıklamıştır.

4. Vahdet-i Vücutun Dayandırıldığı Deliller

Vahdet-i vücudun dayandırıldığı deliller İsmail Fenni tarafından üç kısımda değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi ayetler, ikincisi hadisler ve üçüncüsü İslâm âlimlerinin sözleri.

Vahdet-i vücudçuların fikirlerini dayandırdıkları ayetler pek çok sayıda olmasına rağmen İsmail Fenni bunlar arasından 28 tanesini seçerek eserine almıştır.³⁷ Nakledilen ayetlerin içinde yer aldıkları sure adları ve numaraları şöyledir: Bakara 2/115, 186, Alu İmran 3/6, 108, Nisa 4/126, Enfâl 8/17, 61, Tevbe 9/24, Hud 11/123, Nahl 16/3, Taha 20/12, 46, Nur 24/35, Furkan 25/45, Kasas 28/88, Zümer 39/42, Rahman 55/1-2, 29, Muhammed 47/31, Fetih 48/10, Kaf

30 *Aym eser*, s. 14/19.

31 *Aym eser*, ss. 21-22/26.

32 *Aym eser*, s. 23/27.

33 *Aym eser*, s. 33/39.

34 *Aym eser*, ss. 36-37/42.

35 *Aym eser*, ss. 33-34/39-40.

36 *Aym eser*, ss. 35-36/40-41.

37 *Aym eser*, ss. 39-48/45-54.

50/16, Zariyat 51/21, Vakıa 56/63, 68, 85, Hadid 57/3, Mücadele 58/7, Kıyamet 75/18.

İkinci kısımda ise 9 hadise yer vermiştir.³⁸ Üçüncü kısımda ise Hz. Ebu Bekir (ö.), Hz. Ali (ö.), İbn Abbas (ö.), Bayezid-i Bistamî (ö.234/848), Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909), Gazalî (ö.505/1111), Ahmed er-Rifaî (ö.578/1182), Mevlânâ Celaleddin-i Rumî (ö.672/1273), İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) gibi zâtların konuyla ilişkilendirilen görüşlerine yer vermiştir.³⁹

5. Panteizm ile Vahdet-i Vücut Arasındaki Farklar

İsmail Fenni'ye göre vahdet-i vücudla panteizm⁴⁰ aynı şey değildir. Panteizm, herşey anlamında kullanılan "pan" ile Allah demek olan "teos" kelimelerinin birleştirilmesinden meydana getirilen felsefi bir ekolün adıdır. Bu anlayışa göre eşya ile Allah aynı olarak tasavvur edilir. Bunu onların hakikat anlayışlarında müşahede etmek mümkündür.⁴¹ Panteistlerin temel olarak iki tür hakikat anlayışı vardır:⁴²

1. Yalnız Allah hakikattir. Bu durumda âlem tezahür veya sudûrdan başka bir şey değildir.
2. Yalnız âlem hakikattir. Buna göre Allah mevcut olan şeylerden ibaretir.

İsmail Fenni'ye göre sufilerin vahdet-i vücud anlayışı birinciye benzemekle birlikte bu sade "varlığın birliği" ile sınırlı olup her iki görüş sahipleri arasında pek çok açıdan farklılıklar vardır.⁴³ Panteistlerden bazı ekol şahsiyetlerin görüşlerini sıralayan İsmail Fenni bunların herbirinin anlayışlarıyla vahdet-i vücudu savunan sufiler arasındaki farklılıkları açıklamıştır:

1. Elaalılar (Elyaviyyûn), Ksenofanes başlangıcı ve sonu olmayan bir Allah'ın varlığına inanmakla birlikte değişen ve dönüşen bütün şeyleri

38 Aynı eser, ss. 49-51/55-56.

39 Aynı eser, ss. 51-61/57-64.

40 Panteizm: İlk defa 18. Yüzyılda İrlandalı J. Toland tarafından kullanılmıştır. Bu anlayış, Allah ile âlemi bir ve aynı, O'nu âlemin yegane cevheri sayan felsefi bir meslektir. Tanrı ile âlemin ontolojik özdeşliği temeline dayanan bir görüştür. Bu düşüncenin tanınmış simalarından biri de Spinoza'dır. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 5. bs., Akçağ Yay., Ankara 1990, ss. 201-202.

41 Aynı eser, s. 61/65.

42 Aynı eser, s. 61/65.

43 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, s. 61/65. Vahdet-i vücud ile Panteizm arasındaki farklılıklar hususunda ayrıca bk. Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", s. 507; Hüsametdin Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, ss. 97-99.

değişmeyen (lâ tağayyur) bir varlığa bağlama gayretinde oldular. Onlar duyulara ve tecrübeye itibar etmeyip akla güvenirdiler. Ancak sufiler aklın bir görüş ve fikir kuvveti olması sebebiyle bir yerde bulunduğunu ve kendilerinin keşf yoluyla ona ulaştıklarını belirtirler.⁴⁴

2. Stoacıardan (Revâkiyyûn) Zenon âlemi etkin ve etkilenen şeklinde iki başlangıcın birleşmesinin bir sonucu olarak görür. Ona göre etkin başlangıç ruh, etkilenen ise maddedir. Bu ikisini düzenleyen ve şekle sokan güç kendilerinde olup onlarla birleşiktir. Buna göre Allah maddîdir. Sufiler ise iki şey arasında gerçekleşen ittihad (birleşme) kavramını kullanmayı tercihmezler. Çünkü onlara göre varlık birdir. Ruh yaratılmış olmakla birlikte emir aleminden olduğu için bedenle birlikte ölmeyip haşire (yeniden diriliş) ahirete geçer.⁴⁵
3. Yeni Eflatuncular'dan Plotin ve onun takipçileri sudur nazariyesine inanmaktadırlar. Sufilerin düşüncesinde ise varlık mertebeleri (merâtib-i vücud) olmakla birlikte ilk yaratılan küllî ruhtur. Yaratılan şeyler ancak Yaratıcı'nın tecellisi olan bir varlığa sahiptirler.⁴⁶
4. Bruno'nun anlayışına göre Allah âlemin hem sebebi hemde başlangıcıdır. Ruh bedenle birleştiği gibi Allah da âlemlerle birleşmiştir. Bu durumda âlem sonsuz bir canlı olarak kabul edilir. Sufiler ise âlemin sonsuz olmadığına ve Allah'ın âlemlerle birleşmediğine inanırlar. Âlem ancak O'nun vücuduyla zâhir olmuştur.⁴⁷
5. Spinoza'nın anlayışı ile sufilerin vahdet-i vücud fikri bazı açılardan birbirine benzemekle birlikte birçok açıdan farklılıklar arz etmektedir. Sufilerin yaratılanlarda tezahür eden veya diğer bir deyişle tecelli eden hakikatın Allah'ın varlığı olduğu şeklindeki görüşleriyle Spinoza'nın bu konudaki fikirleri benzeşmekle birlikte bu anlayışa ulaşma vasıtaları hakkında farklılık söz konusudur. Sufiler mezkûr anlayışlarına dinî esaslara dayanan keşfle ulaşırken, Spinoza ve takipçilerine göre bu aşamaya aklî istidlal yoluyla varılır.⁴⁸ Sufilerin din, dinî esaslara uyma, âlem, ruhun bekası gibi konulardaki anlayışları ile Spinoza'nın sözü edilen hususlardaki görüşleri örtüşmemektedir.⁴⁹

44 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, s. 62/66.

45 *Aynı eser*, ss. 62-63/66-67.

46 *Aynı eser*, ss. 63-65/67-69.

47 *Aynı eser*, s. 65/69-70.

48 *Aynı eser*, ss. 65-66/70-71.

49 *Aynı eser*, ss. 66-69/71-74. İbn Arabî'nin varlık anlayışı ile Spinoza'nın görüşlerini mukayese

İbn Arabî'nin varlık anlayışı ile Spinoza'nın görüşlerini mukayese eden M. Yasa çalışmasının sonuç bölümünde İbn Arabî ve Spinoza arasında bazı görüş ayrılıklarını şöyle özetler:

“İbn Arabî ile Spinoza'nın görüşlerinin pek çok noktada oldukça farklılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Herşeyden önce varlık ve birliği açısından, İbn Arabî'ye göre herşey Tanrı'yla bir açıklık kazanır ve evren ikinci dereceden bir işlevselliğe sahipken, Spinoza'ya göre herşey evrenle açıklık kazanır ve sonunda evrenle aynı olan Tanrı en azından kavramsal düzeyde ikinci dereceden işlevseldir. Başka bir deyişle, Tanrı'nın ve evrenin bilgisi, İbn Arabî'ye göre Tanrı'dan, Spinoza'ya göre ise evrenden geçer; bu noktada, İbn Arabî için Tanrı'nın, Spinoza için evrenin bilinmesi birinci dereceden önem taşır. Bununla birlikte İbn Arabî için Tanrı, Spinoza için ise evren herşey olmakla birlikte, her ikisi için de önemli olan bir başka şey, Tanrı ile evrenin, son tahlilde birbirlerini etkilemeleri, karşılıklı ilişki içinde olmalarıdır. İlgili karşılıklı ilişki içinde evrenin gündeme gelmesi, İbn Arabî açısından Tanrı evren bütünlüğüne, Spinoza açısından ise Tanrı-evren özdeşliğine kapı aralar.”⁵⁰

6. İbnü'l-Arabî ile Vahdet-i Vücut Anlayışına Yöneltilen İtirazlar ve İsmail Fenni'nin Cevapları

İsmail Fenni'nin bu bölümdeki savunması üçü müslüman biri müsteşrik dört şahıstan gelen eleştirilere cevaptır.

İsmail Fenni, Sadüddin Tatazanî'ye (ö.793/1390) atfedilip İbnü'l-Arabî'ye ve vahdet-i vücut anlayışına yönelik eleştirileri içeren bir risale hakkından bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.⁵¹ Ona göre bu eser Taftazanî'ye değil Alaüddin Buharî'ye (ö.841/1438) aittir.⁵² Ancak söz konusu eser aidiyeti tartışmasını bir tarafa bırakarak içeriğinde yer alan itiraz ve eleştirileri değerlendiren İsmail Fenni “Birinci Fasıl: Sadüddin Taftazanî Adına İleri Sürülen İtirazlar ve Bunlara Cevaplar” başlığı altında 15 kısımda cevaplanmıştır.⁵³

Risalesindeki itirazları cevaplanan şahıslardan bir diğeri Ali el-Karî'dir (ö.1014/1605). İsmail Fenni, onun itirazlarını 24 kısımda değerlendirerek cevaplamıştır.⁵⁴ Ona göre söz edilen şahsın itirazlarının üçte biri vahdet-i vücut anlayışı ve üçte ikisi İbnü'l-Arabî'nin eserlerindeki diğer görüşlerinden hareketle

etmek üzere ileri bir okuma için bk. Metin Yasa, *İbn Arabî ve Spinoza'da Varlık*, Elis Yay., Ankara 2003, ss. 135-162

50 Yasa, *age*, s. 163

51 İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, ss. 101-116/105-119.

52 *Aynı eser*, ss. 101-102/1105-106.

53 *Aynı eser*, ss. 116-166/119-168.

54 *Aynı eser*, ss. 168-231/171-231.

şahsına yöneliktir. Genel olarak İbnü'l-Arabî, Ali el-Karî tarafından görüşlerinden dolayı küfürle itham edilmiştir.

İtirazları İsmail Fenni tarafından cevaplanan üçüncü şahıs İbn Teymiyye'dir.⁵⁵ Bu kısımda İbn Teymiyye'nin çeşitli eserlerinde İbnü'l-Arabî'ye yönelik ortaya koyduğu eleştiriler ve itirazlar yazar tarafından tespit edilerek cevaplandırılmıştır. Söz konusu bu eleştirilerin önemli bir kısmı *Fususul-hikem*'de ortaya konulan görüşler hakkındadır.

Dördüncü fasılda ise Louis Massignon'un itirazları cevaplanmıştır. İsmail Fenni, Mehmed Ali Aynî'nin *Şeyhi Ekberi Niçin Severim?* Adlı eserini okuyarak ona İbnü'l-Arabî ve vahdet-i vücudla alakalı eleştiriler yapan Massignon'un fikirlerini delilleriyle reddetmiştir. Massignon'un iddialarının esasen Veled Çelebi (İzbudak) tarafından cevaplandırıldığı belirterek kendisinin de bu konuda onun itirazlarının reddine yönelik açıklamalarını 10 maddede tasnif etmiştir.⁵⁶

İsmail Fenni'ye göre Plotinus ile İbnü'l-Arabî arasında birbirine benzeyen bazı hususlar vardır:⁵⁷

1. Bütün şeylerin başlangıcının ve hakikatının bir olduğu anlayışı ki bu vahdet-i vücuddur.
2. Keşfin marifet için bir vasıta olduğu fikri.
3. Allah'ın vücud-ı sırf olduğu.
4. Allah'ın kendine yeterli olduğu.
5. Allah'ın keyfiyet, kemmiyet, akıl, nefis, hareket, sükun, zaman ve mekândan münezzeh olması.
6. Plotinus'a göre akıldan mahrum hiçbir şey yoktur. Her şeyin akli kendine hastır. İbnü'l-Arabî ise herşeyin hayat sahibi olduğunu kabul eder. Ona göre hayvanların da kendilerine has ruh ve akli vardır.

Eserin beşinci bölümünde *Füthatü'l-mekkiyye*'de bugünün ilmî kanaatlerine aykırı görünen bazı görüşler değerlendirilmiştir.⁵⁸ Altıncı bölümde ise özet olarak İbnü'l-Arabî'nin terceme-i hali verilmiştir.⁵⁹ Bu kısımda İbnü'l-Arabî'yi savunmak üzere yazılan bazı eserlerin künyeleri de belirtilmiştir.⁶⁰

55 *Aym eser*, ss. 231-252/232-251.

56 *Aym eser*, ss. 252-267/251-266.

57 *Aym eser*, ss. 259-261/258-259.

58 *Aym eser*, ss. 267-279/267-278.

59 *Aym eser*, ss. 279-311/279-310.

60 *Aym eser*, ss. 294-295/294-295.

Kaynakça

- Akdemir, Abamüslim, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1997.
- Algar, Hamid, "İmam-ı Rabbanî", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, ss. 194-199.
- Arar, İsmail, "Aynî, Mehmet Ali", *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, ss. 273-275.
- Aynî, Mehmed Ali, *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339-1341.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Kam, Ömer Ferid", *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, ss. 271-273.
- , *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 5. Bs., Akçağ Yay., Ankara 1990.
- , "İsmail Fenni Eruğrul", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 98-100.
- , *Ferid Kam*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- Cebecioğlu, Ethem, "Ferid Kam", *Vahdet-i Vücut*, haz.: Ethem Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1994.
- Chittick, William, *Varolmanın Boyutları*, çev.: Turan Koç, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Erdem, Hüsamettin, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Faruqi, Burhan Ahmad, *İmam-ı Rabbanî Mujaddid-i Alf-i Thani Shaikh Ahmad Sirhindî's Conception of Tawhid or The Mujaddid's Conception of Tawhid*, Sh. Muhammad Ashraf, 3.rep., Lahore 1979.
- Ferid Kam, *Vahdet-i Vücut*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1912.
- Güngör, Zülfiyar, "Muhyiddin İbn Arabî Hakkında Louis Massignon'un Eleştirileri ve Veled Çelebi (İzbudak)'nin Cevapları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2003, yıl: 4, sayı: 11, ss. 377-406.
- İsmail Fenni (Eruğrul), *Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin-i Arabî*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928; Bugünkü Türkçe'ye aktarılmış şekli için bk. İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, haz.: Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 2.bs., Risale Yay., İstanbul 1989, c. 2.
- Keklik, Nihat, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî: el-Futûhât el-Mekkiyye*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 493-516.
- Kılıç, Mahmut Erol, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücut ve Merâtibu'l-Vücut*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Sirhindî, Ahmed, *Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbanî*, çev.: Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin, Litoğrafya Matbaası, (c. 1-3), İstanbul 1270/1853.
- Suad el-Hakim, *el-Mu'cemu's-sûfi: el-Hikme fi hudûdi'l-keleme*, Daru Nedre, Beyrut 1981.
- Sunar, Cavit, *İmam-ı Rabbanî-İbn Arabî: Vahdet-i Vücut-Vahdet-i Şühud Meselesi*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960.
- Şimşek, Halil İbrahim, "Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2006, c. 5, sayı: 9, ss. 7-40.
- Tahrallı, Mustafa, "Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücut ile Alakalı Bazı Meseleler", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (Taktim yazısı), Dergah Yay., İstanbul 1987, c. 1.
- Tosun, Necdet, *İmâm-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2005.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991.
- Yasa, Metin, *İbn Arabî ve Spinoza'da Varlık*, Elis Yay., Ankara 2003.